

Witold Parniewski

UTOPIA I ANTYUTOPIA

(geneza, źródła, intencje)

Podjęta problematyka jest kontynuacją rozważań zapoczątkowanych w artykule "Utopizm w literaturze rosyjskiej końca XIX wieku i lat dwudziestych"¹ i dotyczy nadal nie tyle utopii jako gatunku literatury dydaktycznej, co raczej utopii jako zjawiska szerszego, pozaliterackiego, jako specyficznego systemu myślowego, specyficznej mentalności i wyobraźni oraz wizji świata kreowanego zgodnie z tym systemem. Historyka literatury z oczywistych powodów zajmować będzie jednak przede wszystkim miejsce utopii (utopizmu, myśli utopijnej) w utworze literackim, w każdym utworze, w procesie historycznoliterackim, w historii literatury określonego narodu², w osobowości twórców (także odbiorców), w ich życiu³.

We wspomnianej publikacji zdefiniowaliśmy pojęcie (obecnie jedynie je uzupełniamy) najbardziej znanej i popularnej utopii *p o z y t y w n e j*, jako wizję zmyśloną, powstałą jedynie w wyobraźni twórcy (twórcą może być również cały naród), nie potwierdzonej praktyką, choć możliwej, zdaniem jej autora i nie-

¹ W. P a r n i e w s k i, Utopizm w literaturze rosyjskiej końca XIX w. i lat dwudziestych (Zarys problemu), "Acta Universitatis Lodziensis". Folia Litteraria 22, 1988, s. 129-142.

² Także w twórczości ludowej (baśniach, podaniach, legendach), które na trwałe weszły do literatury, literatury zaś rosyjskiej w szczególności.

³ Typ duchowy utopisty jest dość wszechstronnie i interesująco scharakteryzowany w jednym z rozdziałów studium R. R u y e r a, L'utopie et utopias, Paris 1950.

jednokrotnie wspieranej teoriami naukowymi, doskonałej rzeczywistości ziemskiej, materialnej bądź pozamaterialnej, zawsze alternatywnej w stosunku do tego, co prawdziwe, niedoskonałe, namacalne⁴.

Tak więc utopią pozytywną, w naszym przekonaniu, będzie nie tylko idealna struktura państwa platońskiego, słowianofilski ideał Rosji ("idealna utopia doskonałego ustroju"⁵), scjentyistyczno-techniczna wizja Majakowskiego, ale i powstałe na gruncie docieków ontologicznych i d e e platońskie (wieczne, niezmiennne, doskonałe wzory rzeczy, byty idealne), chrześcijańskie Królestwo Boże wiecznej szczęśliwości, piękny, harmonijny i doskonały świat "mistycznej realności"⁶ wczesnego Aleksandra Błoka. Wszystko to przecież jest "miejszem, którego nie ma" - outopos.

Utopia pozytywna ma, jak wiadomo, swój negatywny odpowiednik - czarną wizję rzeczywistości. Zjawisko to towarzyszy nie tylko utopii literackiej, będąc "parodystycznym odwróceniem motywów właściwych temu gatunkowi"⁷, ale również szerzej rozumianej utopii społecznej, jako zjawisku pozaliterackiemu. Antyutopia w karykaturalny sposób wyjaskrawia wady aktualnie istniejących instytucji, systemów społecznych, jednostki ludzkiej bądź ukazuje w równie przesadny sposób katastrofalne skutki wprowadzonych w życie teorii (zasad) utopii pozytywnej.

Również na najwyższych poziomach uogólnień (może właśnie od tego należałoby rozpocząć rozważania o utopizmie, jako że prawdopodobnie tu chyba znajdują się jego prazródła i prawzory) racjonalnych czy mistycznych, obok wizji bytów idealnych mamy również ich odwrotność - antywzory, byty koszmarnne. Obok odwiecznej zasady kosmicznej - dobra, istnieje druga równorzędna zasada (pierwiastek) - zło. Obok świata harmonii i ładu - chaos. Obok raju i nieba - gehenna, szesol, piekło, królestwo szatana. Owe toposy zła (jak i dobra) odnajdziemy w mitologii, eschatologii

⁴ Mianem utopii określa się zazwyczaj to, co naszym zdaniem jest jedynie jedną z jej licznych odmian, a mianowicie utopią społeczną-prospektywną, umiejscowioną w świecie materialnym, ziemskim w czasie przyszłym, kiedy to nowy, całkowicie odmienny od dotychczas istniejących, układ stosunków społecznych zapewni mieszkańcom szczęśliwą, bezkonfliktową egzystencję.

⁵ H. B i e r d i a j e w, Russkaja idieja, Paris 1971, s. 42.

⁶ Z. B a r a ń s k i, Z zagadnień twórczości Aleksandra Błoka, "Slavica Wratislaviensia" 1969, t. 1, s. 11.

⁷ Wielka encyklopedia PWN, t. 12, Warszawa 1969, s. 13.

wszystkich chyba religii, w filozofii (np. w maniheizmie⁸) i oczywiście w literaturze.

Warto przy okazji zwrócić uwagę na pewne pokrewieństwo utopii negatywnych z pozytywnymi. Jest to "pokrewieństwo - jak uważa Jerzy Szacki - sposobów widzenia świata. I tu, i tu mamy do czynienia ze światem biało-czarnym, chociaż wartości ulegają odwróceniu i białe staje się czarnym, a czarne białym"⁹. Ideały nie są bowiem jednolite. "To, co jednym wydaje się zbawienne, dla drugich będzie zapowiedzią katastrofy. To, co pociąga jednych, drugich może odpychać [...] Sny ludzkości o wyspie szczęśliwej nie są [...] snami o jednej i tej samej Utopii. Tak samo nie ma i nie było społeczeństwa tak złego, które przynajmniej niektórym nie wydawałoby się najlepszym ze światów"¹⁰. Dalekie od ideału było państwo pruskie. Niektórzy natomiast zupełnie nie dostrzegali jego przerażających realiów. Fryderyk Hegel w swej apoteozie państwa patetycznie głosił, iż państwo "jest boską ideą istniejącą na ziemi" i nakazywał czcić to państwo "jako przejaw boskości"¹¹. Rosja dla jednych była najokrutniejszym więzieniem narodów, innym wydawała się natomiast najszczęśliwszą ze szczęśliwych wysp. Hrabia Aleksander Benckendorf pisał: "Przeszłość Rosji była godna podziwu, jej teraźniejszość jest więcej niż wspaniała, co zaś dotyczy się przyszłości, to przewyższy ona wszystko, co może nakreślić sobie najśmielsza fantazja"¹². W utopiach komunistycznych (komunizm utopijny) likwidacja własności prywatnej i egalitaryzm mają moc uszczęśliwiania. Dla przeciwników komunizmu te właśnie założenia programowe prowadzą do totalitaryzmu, marazmu, zastoju i nędzy; do całkowitego ubezwłasnowolnienia jednostki i zniewolenia jej umysłu. Panaceum na wszystkie bolączki świata znajdują przeciwnicy komunizmu w prywatyzacji środków produkcji, konkurencji i całkowitej wolności jednostki.

Skrajnie idealna wizja świata i skrajnie czarny jego obraz

⁸ Zob. J. T i s c h n e r. Labirynt schorowanej woli, "Tygodnik Powszechny" 1986, nr 31, s. 1.

⁹ J. S z a c k i, Spotkanie z utopią, Warszawa 1980, s. 168.

¹⁰ Tamże, s. 168-169.

¹¹ Cyt. za: J. Ż y c i Ń s k i, Ucieczka od racjonalności, "Tygodnik Powszechny" 1986, nr 35, s. 2.

¹² Cyt. za: Utopija u władzy, London 1982, s. 126.

występują przede wszystkim w utopii literackiej. Będą to z jednej strony (że przypomnimy tylko najpierw klasyczne wzorce zachodniej utopii i antyutopii): "Rzeczpospolita" (Politeia) Platona, "Utopia" (Utopia) Thomasa Morusa, "Nowa Atlantyda" (New Atlantis) Francisa Bacona, "Miasto słońca" (Civitas solis) Tommasa Campanelli, "Rok 2440" (L'an 2440) Louisa Merciera, "W roku 2000" (Looking backward 2000 - 1887) Edwarda Bellamyego, "Więści znikąd" (News from Nowhere) Williama Morrisa, "Ludzie jak bogowie" (Men like Gods) George'a Wellsa, "Podróż do Ikarli" (Le voyage en Icarie) Étienne Cabeta czy druga część "Mikołaja Doświadczynskiego przypadków". Z drugiej zaś: "Nowy wspaniały świat" (Brave New World) Aldausa Hauxley'a, III księga "Podróży Guliwera" (Gulliver's travels) Jonathana Swifta, "Rok 1984" (1984) George'a Orwella, czarne wizje Stanisława Ignacego Witkiewicza ("Pożegnanie jesieni", "Uni", "Matka", "Nienasycenie") ukazujące groźne konsekwencje upadku europejskiej cywilizacji i rewolucji społecznych - lewacki rewolucjonizm, okrucieństwa dyktatury i terroru, tępienie wszelkiej indywidualności, a zwłaszcza środowiska inteligencji i ludzi sztuki, jako ośrodków zła - "pałki między szprychami wozu, który wiezie ludzkość w kierunku pełnej automatyzacji"¹³.

Rosyjska utopia literacka, choć jej początki są znacznie późniejsze, nie ustępowała miejsca (wbrew twierdzeniom Aleksandra Świętochowskiego¹⁴) temu gatunkowi literatury zachodnioeuropejskiej. W procesie rozwoju rosyjska literatura utopijna, swymi korzeniami sięgająca folkloru, mitu i baśni, wypracowała z czasem (początkowo w znacznej mierze pod przemożnym wpływem utopii obcej) szereg trwałych wątków tematycznych i cech strukturalnych gatunku. W XIX i XX w. obserwujemy już nawet niekiedy oddziaływanie rosyjskiej utopii na utopię zachodnioeuropejską, a także coraz częstsze zjawisko (podobnie zresztą jak i gdzie indziej) przełamywania owych najtrwalszych cech i schematów utopii¹⁵.

¹³ Cyt. za: H. Dubowik, Polskie utopie literackie (Zarys problematyki), "Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy" 1985, Filologia rosyjska 18, s. 80.

¹⁴ A. Świętochowski, Utopie w rozwoju historycznym, Warszawa 1910.

¹⁵ O utopii rosyjskiej doby romantyzmu pisze S. Goldgart w artykule: Rosyjska utopia romantyczna (Weltman i Odojewski), [w:] Studia ru-

Z "prehistorią" rosyjskiej utopii literackiej wiążą się utwory kilku pisarzy doby sentymentalizmu i klasycyzmu - "Numa, czyli Rzym kwitnący" (Numa ili Proczietajuszczij Rim - 1768) i "Kadmos i Harmonia" (Kadm i Garmonija - 1786) Michała Chieraskowa, "Przygody Temistoklesa" (Prikluczenija Fiemistokła - 1763) Fiodora Emina, "Kpiarz, czyli baśnie słowiańskie" (Pieriesmiesznik, ili sławienskijskie skazki - 1766-1768) Michała Czułkowa. Zdaniem niektórych badaczy, pierwszą "próbą utopii" był utwór "Podróż do Ziemi Ofirskiej" (Putieszewstwoje w ziemi Ofirskuju - 1786) Michała Szczerbatawa. Za taką próbę uznaje się również "Sen" (Son - 1819) Aleksandra Ułbyszewa.

Wiek XIX jest wiekiem rozkwitu rosyjskiej utopii literackiej¹⁶. Fiodor Bułharyn w swych "Prawdopodobnych bajkach" (Prawdopodobnyje niebylicy - 1824) kreśli wizję szczęśliwego świata przyszłości (XXIX w.), w którym pokonane zostały przez człowieka dzięki postępowi naukowo-technicznemu wszystkie trudności stwarzane przez naturę.

W roku 1840, przeszło dwadzieścia lat przed fantastyczno-naukowymi powieściami Jules'a Verne'a, ukazuje się utopia "Rok 4338" (4338 god) Włodzimierza Odojewskiego, ukazująca Rosję przyszłości jako pierwszą potęgę świata pod względem organizacji i techniki, państwo o idealnym ustroju, wzór do naśladowania dla reszty świata, znajdującego się (poza Chinami) w stadium barbarzyństwa. To wzorowe państwo zamieszkują (w kryształowych pałacach) szczęśliwi ludzie, rządzeni przez ofiarnych altruistów "ministerstwa zgody". W "swej koncepcji złotego wieku autor utopii dąży - zdaniem Stelli Goldgart - do scharmonizowania szczęścia osobistego i pożytku społecznego, dobra jednostki i ogółu"¹⁷. Utrzymuje ona również, że "Rok 4338" zaliczyć można do wybitnych osiągnięć utopii, a zarazem do "najbardziej ambitnych dzieł science fiction"¹⁸. Duże wartości literackie ma również utopia Bułharyna. I dlatego m. in. oba utwory cieszą się zainteresowaniem nie tyl-

sycystyczne epoki romantyzmu. Prace krakowskiego ośrodka slawistycznego poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów w Warszawie w roku 1973, Wrocław 1973, s. 45-52.

¹⁶ Kratkaja literaturnaja encykłopedija, t. 8, Moskwa 1975, s. 821 (autor hasła - Ł. N. Czertkow). Zob. tamże, t. 7, s. 885.

¹⁷ S. Goldgart. Rosyjska utopia..., s. 49.

¹⁸ Tamże.

ko w Rosji. "W porównaniu z nieco późniejszymi książkami Kurta Lasswitza - pisze Andrzej Niewiadowski - utwory Bułharyna i Odojewskiego odznaczają się niebagatelnymi wartościami literackimi i - co ciekawsze - wywierają znaczący wpływ na powstanie Historii przyszłości Adama Mickiewicza"¹⁹.

Nieco wcześniej, w roku 1833 powstaje wizja idealnego państwa Aleksandra Weltmana - "Rok 3448" (3448 god). Umieszcawia je autor nad Morzem Czarnym i zaludnia zbiorowością słowiańską; grecką i bizantyjską, najpóźniej jakoby wartościową - zdaniem Weltmana - w kulturze europejskiej. Dominują wszelako Słowianie. "Weltman, zajadły apologeta Słowiańszczyzny, późniejszy wyznawca swoistej odmiany ideologii słowianofilstwa i panslawizmu, twórca absurdalnych wręcz teorii przodującej roli Słowian w dziejach Europy zaludnia państwo przyszłości Słowianami". Stolica utopijnej krainy - "Rzym słowiański" zdaje się "stanowić realizację staroruskich koncepcji Moskwy - trzeciego Rzymu"²⁰.

Weltman i Odojewski są entuzjastami postępu dziejowego. Wia-
ra w postęp naukowy, techniczny, ekonomiczny i społeczny będzie i później coraz częstszym motywem utopii rosyjskiej i radzieckiej (choć zawsze żywa będzie również utopia retrospektywna - sięgająca do ideałów "Rusi odchodzącej", wiejskiej, patriarchalnej). Do utopii postępu, utopii prospektywnej zaliczyć można z pewnością "Na Księżycu" (Na Lunie - 1893) i "Sny o ziemi i niebie" (Griezy o ziemi i niebie - 1895) Konstantego Ciołkowskiego - ilustracji jego teorii kosmonautycznych. Przeczucia zbliżających się zmagani rewolucyjnych wyrażają powieści utopijne "Czerwona Gwiazda" (Krasnaja Zwiezda - 1908) i "Inżynier Menni" (Inżynier Menni - 1913) przyszłego przywódcy Proletkultu, współtwórcy teorii "czystej kultury proletariackiej" - Aleksandra Bogdanowa-Malinowskiego. Pierwsza z nich jest wizją społeczeństwa komunistycznego na Marsie.

Do pierwszych utopii radzieckich zalicza się zazwyczaj "Kraj Gonguri" (Strana Gonguri - 1922) szlachetnego fantasty, niesłusznie represjonowanego (zrehabilitowanego po śmierci) Wiwiana Iti-
na, "Kraj szczęśliwych ludzi" (Strana szczeniawych - 1931) nie-

¹⁹ A. N i e w i a d o w s k i, Fantastyka naszych sąsiadów, "Fantastyka" 1984, nr 11, s. 1.

²⁰ S. G o l d g a r t, Rosyjska utopia..., s. 48.

słusznie represjonowanego (zrehabilitowanego po roku 1956) Jana Larri oraz fantastyczno-naukowe utopie Aleksego Tcłistoja: "Aelita" (Aelita - 1922) i "Eksperyment inżyniera Garina" (Gipierbołoid inżyniera Garina - 1925) ukazujące wizję rewolucji i podejmujące wątek zmian o charakterze społeczno-ekonomicznym, technicznym i etycznym. Gatunek utopijny "romansu naukowego", czy powieści fantastyczno-awanturkowej uprawiają w latach dwudziestych m. in. Walentyn Katajew - "Wyspa Ehrendorf" (Ostrof Eriendorf - 1924) i Wiktor Szklowski - "Iprit" (Iprit - 1926). Powstawaniu radzieckiej literatury utopijnej i fantastyczno-naukowej tego i późniejszych okresów nieustannie towarzyszą spory między zwolennikami konieczności "limitowania wyobraźni" (teoria granicy) a przeciwnikami rygorystycznych ograniczeń. Gorącą dyskusję wywołała zwłaszcza głośna w latach trzydziestych powieść Leonida Leonowa "Droga na Ocean" (Doroga na Okiean - 1935), w której "wyzyskując elementy powieści historycznej i tzw. Zukunftroman wytoczył drogi rozwoju Rosji od dalekiej przeszłości - do symbolicznego Oceanu, stolicy komunizmu"²¹.

Po przezwyciężeniu wielu zahamowań i trudności radziecka literatura utopijna ponownie dała znać o swym istnieniu po roku 1956. Pierwszymi zwiastunami odnowy gatunku były fantastyczno-naukowe i społeczno-filozoficzne utopie Iwana Jefremowa, a zwłaszcza jego "Mgławica Andromedy" (Tumannost' Andromiedy - 1957) i "Serce Węża" (Cor Serpentis - 1959), pierwsza - zdaniem wielu krytyków - w literaturze radzieckiej próba nakreślenia wszechogarniającej wizji rozwiniętego społeczeństwa komunistycznego. Zresztą cała niemal radziecka literatura lat pięćdziesiątych-siedemdziesiątych zawierająca wątek utopijny zwrócona jest ku problematyce społeczeństwa komunistycznego, rewolucji naukowo-technicznej i współzawodnictwa dwóch systemów - kapitalizmu i komunizmu.

Z rosyjskiej utopii negatywnej na szczególną uwagę zasługują:

1. "Kraina bezgłowych" (Ziemia bieżgławców - 1824) Wilhelma Kuchelbeckera (wzorowana prawdopodobnie na "Podróżach Guliwera" Swifta), kreśląca obraz nieznanego, groteskowo wynaturzonego świa-

²¹ Mały słownik pisarzy narodów europejskich ZSRR, Warszawa 1966, s. 157 (autor hasła - J. Lenarczyk).

ta (ludzie bez głów i bez serc), w którym doszukiwano się jednak dość wyraźnych aluzji do realiów rosyjskich lat dwudziestych XIX w.

2. "Miasto bez nazwy" (Gorod bez imeni - 1839) Włodzimierza Odojewskiego - ostrzeżenie przed niepokojącymi autora zjawiskami w krajach zachodnioeuropejskich ("utożsamianiem dobra i doraźnej korzyści", ignorowaniem "spraw etyki i estetyki"²²).

3. "My" (My - 1920) - przekładana na wiele języków świata słynna antyutopia Eugeniusza Zamiatina, prekursora wątków twórczości Huxleya i Orwella.

Od zarania dziejów niejednokrotnie utopia i antyutopia były ze sobą nierozłącznie związane, jak janusowe oblicze tej samej rzeczywistości, w której tak samo jak w człowieku szczęście i nieszczęście, doskonałość i błąd, ład i chaos, piękno i brzydota spotykają się i wzajemnie przeplatają. "Oto raj był nie tylko miejscem doskonałego szczęścia, ale także miejscem grzechu, początkiem zła i nieszczęścia ludzkiego"²³. Również wyobrażeniom o "szczęśliwej Arkadii towarzyszyło [...] wyobrażenie przemijania, śmierci, cierpienia, smutku"²⁴. Podobnie w literaturze, i to nie tylko tej zawierającej jedynie myśli i wątki utopijne, ale nie-rzadko i w tej posiadającej cechy gatunku. Za antyutopię uznany jest przez niektórych pisarzy i historyków literatury "proroczy" - zdaniem Mickiewicza - dramat Zygmunta Krasinśkiego "Nie-Boska Komedia", zwłaszcza jej część trzecia i czwarta, ukazujące koszmar rewolucji, "rzezi bez końca", jej twórców (rzeźnicy, lokaje, królobójcy, zwykli mordercy), którzy marzą o zemście i "o wolności bez ładu" oraz jej zgubne następstwa: zgliszcza i ruiny zburzonych zamków i świątyń, śmierć przywódców obu walczących stron (hrabia Henryk, Pankracy). Pankracy "szkicuje jednak przed śmiercią program działania na przyszłość". Tym razem jest to "zarys utopii pozytywnej"²⁵. Niekiedy rozstrzygnięcie problemu jest niezwykle trudne, jak chociażby w przypadku "Torpedy czasu" Antoniego Słonimskiego. Do dziś "Nie rozstrzygnięto [...] dylematu, czy mamy do czynienia z utopią, czy z antyutopią" i sprawa

²² S. G o l d g a r t, Rosyjska utopia..., s. 49.

²³ W. T a t a r k i e w i c z, O szczęściu, Warszawa 1985, s. 450.

²⁴ Tamże.

²⁵ H. D u b o w i k, Polskie utopie..., s. 77.

"wydźwięku utworu - pesymistycznego czy optymistycznego, nadal pozostała dyskusyjna i otwarta"²⁶. Tu warto może przypomnieć niejednoznaczny stosunek Słonimskiego do rewolucji rosyjskiej i jej poetyckiego trybuna Włodzimierza Majakowskiego, o czym wymownie świadczy przekład "Lewą marsz" i zamieszczona obok parodystyczna trawestacja tego zapowiadającego rychłe nadejście świetlanej przyszłości wiersza ("Za górą klęsk bliższą zorze", "Słoneczny kraj czeka nowy") - "Kontrmarsz"²⁷.

Dylematu utopia czy antyutopia nie potrafi rozstrzygnąć również Odojewski. W utworach jego - zauważa S. Goldgart - znajduje wyraz dość "skomplikowana postawa pisarza wobec nauki. Z jednej strony uoszerza wielka erudycja autora, jego entuzjastyczna wiara w postęp społeczny i kulturalny, w nieograniczone wzrost możliwości umysłu ludzkiego. Z drugiej strony Odojewski z przerażeniem przewiduje - co prawda w bardzo odległej przyszłości - degenerację rodzaju ludzkiego, postawionego przez rozwój cywilizacji przed nierozwiązalnymi problemami i wreszcie doprowadzonego do samounicestwienia"²⁸. A więc jest to zarówno optymistyczny obraz świata jak i odwrócona, czarna jego wizja. W równie skomplikowany sposób świat dobra i zła łączą się i wzajemnie przenikają w utopii Weltmana. Szlachetny Joann i demoniczny Eol wielokrotnie zamieniają się rolami.

Przeplatanie się wątków utopijnych i antyutopijnych o wiele częściej występuje u pisarzy nie parających się utopią - jako gatunkiem literackim. Idealna "dusza świata" i "straszny świat" współistnieją w twórczości Włodzimierza Sołowiowa i Aleksandra Błoka. Arkadyjskie i antyarkadyjskie motywy sąsiadują obok siebie w poezji Sergiusza Jesienina. Nawet w wydawałoby się jednoznacznej popaździernikowej twórczości Majakowskiego dostrzegają niektórzy podobne zjawisko. Chodzi głównie o utopijną wizję przyszłości w jednym z ostatnich utworów autora "Dobrze" (Choroszo) - "Pluskwie" (Kłop), który został napisany zamiast planowanego poematu "Zle". Czy wizja ta jest - jak się zazwyczaj twierdzi - wi-

²⁶ B. M a z a n, Antyutopia jako negatywna oraz utajona odmiana utopii, "Prace Polonistyczne" 1975, t. 31, s. 80.

²⁷ Szerzej o tym zob. w naszej monografii pt. Fascynacja i opór, Łódź 1981 (rozdz.: Marsz i kontrmarsz, czyli Majakowski w kręgu poetów Skamandra).

²⁸ S. G o l d g a r t, Rosyjska utopia..., s. 49-50.

zją optymistyczną, czy może odwrotnie - żalosną i tragiczną historią Prisyppkina w "nowym wspaniałym świecie", a cała sztuka atakiem nie tylko na nepowskie drobnomieszczaństwo, lecz również i na "doktrynalne skostnienie", na prymitywny ideał społeczeństwa w przyszłości, na bezduszny maszynizm, likwidację osobowości ludzkiej, bowiem jej autor dostrzegał również "niebezpieczeństwa i fetysze samej rewolucji"²⁹.

Źródła utopii jest kilka, choć w naszym przekonaniu źródłem podstawowym, któremu na ogół podporządkowane są pozostałe, jest odwieczna tęsknota człowieka do szczęścia, do "raju utraconego bądź możliwego do odzyskania"³⁰. Utopista tęskni i dąży do ukazania doskonałej struktury świata, w którym wyrugowane będzie zło, brzydota i nieszczęście. Ma być to świat uporządkowany sprawiedliwy, świat uniwersalnego ładu "trwale złączony z wartościami"³¹, a zatem rzeczywistość, czy może raczej nadrzeczywistość pod każdym względem idealna, a w każdym razie zdecydowanie lepsza od istniejącej tu i teraz (ideał utopijny jest stopniowalny). Zdecydowana większość utopii właśnie na szczęście i uszczęśliwianie ludzi kładzie największy nacisk. Mówi się w utopiach pozytywnych o świecie "dobrym i szczęśliwym", "sprawiedliwym i szczęśliwym", "pięknym i szczęśliwym" itd.

Władysław Tatarkiewicz nie kwestionuje całkowicie szczęścia jako źródła czy motywu utopii (analizując właściwie jedynie pozytywne utopie społeczne), jednakże utrzymuje, że nie zawsze szczęście było głównym ich źródłem, że "począwszy od Platona" miały one na celu przede wszystkim "udoskonalenie" ludzi, "wprowadzenie sprawiedliwości i rozumnego ładu do ich życia"³². Przyznaje jednak, że w XIX stuleciu "pojawiły się utopie natchnione wyraźnie i wyłącznie ideą uszczęśliwiania ludzi"³³.

Kłopoty z określeniem głównego - naszym zdaniem - źródła inspiracji utopisty związane są z różnicami w ocenie szczęścia. Dla "odbiorcy" utopii, zwłaszcza wschodniego, takie cechy większo-

²⁹ Wypowiedzi krytyki na ten temat cyt. za: W. P a r n i e w s k i, *Fascynacja...*, s. 248, 249.

³⁰ B. M a z a n, *Antyutopia...*, s. 75.

³¹ A. S i k o r a, *Prorocy szczęśliwych światów*, Warszawa 1982, s. 5.

³² W. T a t a r k i e w i c z, *O szczęściu...*, s. 456..

³³ *Tamże*, s. 463.

ści utopii społecznych jak "symetria", "uniformizm", "kierowanie" (całkowita kontrola jednostki przez państwo, centralne planowanie), "kolektywizm", "ascetyzm", "izolacja" ("społeczeństwo doskonałe i sztuczne musi się izolować dla tej samej przyczyny, dla której rośliny uprawne muszą być troskliwie izolowane i chronione"³⁴) nie kojarzą się już coraz częściej ze szczęściem tym bardziej, że każda doskonałość bezwzględna oznacza zatrzymanie dalszego rozwoju, unieruchomienie. Współczesny człowiek coraz częściej dostrzega, że tęsknota za zbyt prostą interpretacją ludzi pozorem racjonalności, tłumacząc w sposób nieskomplikowany zbyt złożone zjawiska społeczne. Dostrzega także, że programy utopijne (choć ich głównym celem jest lepsze, szczęśliwsze życie) w trakcie ich realizacji gubią z pola widzenia ów cel ostateczny. I stąd zapewne nieustannie towarzyszy ludziom wciąż niezaspokojone pragnienie poznania tajemnicy bytu, świata w którym "kiedys wszyscy wszystkiego się dowiemy, wszyscy wszystkiego wysłuchamy i dosłuchamy, do woli, bez ograniczeń, lęków, smutków i kresów"³⁵ - zatem do utopii metafizycznej.

Różnorodność źródeł i intencji utopii jest przedmiotem refleksji wielu badaczy. Na marzenie o szczęściu jako głównym źródle (intencji) niemal wszystkich utopii wskazuje Piotr Paraf. To o krajach szczęśliwych "serce marzy". Opisując je utopista - konstatuje Raymond Ruyer - "pragnie przede wszystkim odetchnąć w oazie porządku i pokoju. To utopie, które Lewis Mumford (Story of Utopias) nazywa utopiami ewazji i które przeciwstawia utopiom "rekonstrukcyjnym". Ale w prawie wszystkich utopiach jest jakiś element marzenia (o szczęściu - W. P.) i jakiś komponent, który można nazwać psychoanalitycznym. "Niektóre [...] są czystym marzeniem, realizacją dziecinnych pragnień". Jest tak, zdaniem R. Ruyer'a, w przypadku wszystkich Arkadii³⁶.

Większość badaczy dostrzega w utopiach intencję krytyczną. "Utopista oburza się na głupotę i arbitralność świata. On, który

³⁴ Wymienione cechy utopii podaje za: R. R u y e r, *L'utopie...*, I-IV, tłum. K. K u p i s z (maszynopis, Biblioteka Instytutu Filologii Polskiej UŁ).

³⁵ P. W i e r z b i c k i, Wacław Kisiielewski, "Tygodnik Powszechny" 1986, nr 30, s. 8.

³⁶ Wszystkie cytaty z tego akapitu przytaczam za Ruyere. Zob. też: L. M u m f o r d, *The story of utopias*, New York 1962.

na wyczucie lepszych [...] możliwości, obarcza ludzi odpowiedzialnością za ten stan rzeczy [...] Płaton krytykuje Ateńczyków, Morus - Anglików [...] Morris - brzydotę XIX stulecia"³⁷. Dodajmy pisarzy-utopistów radzieckich, którzy poddają druzgocącej krytyce wszechświatowy kapitalizm.

Wskazuje się niekiedy na trzy najważniejsze intencje utopii:

- 1) intencję katartyczną,
- 2) subiektywną
- 3) intencję "pozaświatową" ("utopia jest ucieczką poza świat ludzki")³⁸.

Intencja krytyczna, niezwykle istotna, nie pozostaje w sprzeczności z innymi intencjami. Utopie rodziły się zazwyczaj - co potwierdza zarówno historia zachodniej, jak i rosyjskiej myśli utopijnej - w chwili, gdy aktualna rzeczywistość stawała się nie do zniesienia. Rodziły się w umysłach szczególnie wrażliwych i krytycznie nastawionych wobec otaczającego świata, szczególnie silnie odczuwających sprzeczność między pojmowanym normatywnie ideałem a poddawaną ocenie rzeczywistością. "Stan umysłu jest utopijny - pisze Karl Mannheim - wtedy, gdy jest niezgodny ze stanem rzeczywistości, w jakim pozostaje" i jest wobec niej nastawiony krytycznie. Tę niezgodność można właśnie "rozpoznać po tym, że taki stan umysłu zwraca się w doświadczeniu, myśleniu lub praktyce ku temu, co w aktualnej sytuacji nie istnieje"³⁹. Nie oędzie jednakże utopistą człowiek - słusznie uzupełnia tę myśl Mannheima Jerzy Szacki - który negatywnie ocenia istniejący porządek i proponuje radykalne zmiany. Może nim natomiast być dopiero wówczas, "jeśli ta sprawa objawi mu się jako niezbędny warunek szczęścia"⁴⁰.

Ta skłonność krytyczna umysłu połączona z pragnieniem szczęścia wiąże się ściśle z innym jeszcze i niezwykle istotnym źródłem inspiracji utopisty - potrzebą (chęcią) przekraczania realnej rzeczywistości i granic kondycji ludzkiej, wznoszenia się ponad znane fakty i znaną ich ocenę, ponad konkretną empirią ży-

³⁷ R. R u y e r, L'utopie...

³⁸ Tamże,

³⁹ K. M a n n h e i m, Ideology and Utopia, London 1954, s. 173. Cyt. za: J. S z a c k i, Spotkanie..., s. 28-29.

⁴⁰ Tamże.

cia, z potrzebą poszukiwania innego wymiaru czasu i innej przestrzeni wbrew łacińskiej maksymie "ignoti nulla cupido", a zgodnie z "łuczsze gor mogut byt' tolko gory, na kotorych nikto nie bywał" (Włodzimierz Wysocki).

Wszystkie te skłonności prowadzą nieuchronnie ku eksperymentatorstwu⁴¹, ku temu, co Ruyer nazywa "ćwiczeniem lub grą na temat tego, co możliwe, a uboczne wobec rzeczywistości"⁴², a służą powiększeniu i wzbogaceniu świadomości i wyobraźni. Dzięki temu utopia umożliwia pisarzowi "realizację pełnej swobody twórczej, zwalnia go od obowiązku krępowania swej fantazji rygorami narzuconymi przez historię, geografie, nauki przyrodnicze. To też talent kreacyjny czy baśniotwórczy" w utopii właśnie "mógł się wyrazić w całej pełni"⁴³.

Predyspozycje do unieczwyklania, dominacji niczym nieograniczonej inwencji rodzi utopię fantastyczną bądź utopię sztuki (sztuka absolutnie kreacyjna), a także mit - "wieczny religijny sposób patrzenia ponad empiryczną powierzchnię rzeczy"⁴⁴. Gdy unieczwyklenie łączy się z nauką, rezultatem będzie (może być) utopia fantastyczno-naukowa. Przewaga elementów nauki w utopijnym eksperymentacie rodzi utopię naukową.

Gdy potrzeba szczęścia nie łączy się z dążeniem do szukania praktycznych sposobów uszczęśliwiania, gdy ma jedynie charakter kompensacyjny, spełniając rolę swego rodzaju azylu, ucieczki od trosk świata w marzenie - powstają utopie określane mianem "eskapistycznych" (Jerzy Szacki) lub "utopie ucieczki" (L. Mumford)⁴⁵. Wiara w możliwość urzeczywistnienia ideału, podjęcie eksperymentu po to, by wprowadzić go w życie tworzy utopię "heroiczną" (J. Szacki)⁴⁶.

Utopia negatywna rodzi się również z refleksji nad szczę-

⁴¹ B. F. Skinner stwierdza: "Podstawowe pytanie odnoszące się do wszystkich utopii brzmi: Czy to rzeczywiście może działać? Literatura utopijna zasługuje na uwagę ze względu na to, że podkreśla wartość eksperymentowania" w: *Poza wolnością i godnością*, Warszawa 1978, s. 174-175.

⁴² R. Ruyer, *L'utopie...*

⁴³ S. Goldgart, *Rosyjska utopia...*, s. 45.

⁴⁴ D. Suvin, *Poetyka science fiction. S. F. jako fikcja* (unieczwyklenie), *"Fantastyka"* 1984, nr 5, s. 56-57.

⁴⁵ Zob. J. Szacki, *Spotkanie...*, s. 56.

⁴⁶ Tamże.

ściem i dobrem. Jest rezultatem silnego odczucia ich braku, wynikiem obawy przed czynającymi na nie zewsząd zagrożeniami, przerażenia okrucieństwem i złem świata i człowieka, zmierzających nieuchronnie ku swej zgubie. Jej źródłem jest ranihejska postawa, która mimo iż "przyjmuje istnienie dwóch jednakowo odwiecznych zasad kosmicznych, jednej dobrej, a drugiej złej" (filozoficzny słownik Lalande'a), to w istocie sorowadza się do tego, "że zło zawsze i wszędzie okazuje się pierwiastkiem, który wychodzi zwycięsko ze sporu z dobrem"⁴⁷. To źródło antyutopii katastroficznych. Wiele antyutopii wyrasta z krytycyzmu, dezaprobaty wobec aktualnej rzeczywistości i jej tendencji rozwojowych bądź wobec programu utopii pozytywnej i stosowanych przez nią praktyk uszczęśliwiania ludzi, w trakcie czego - zdaniem kontrutopisty - dobro i szczęście przeradza się w nieszczęście i zło. Niejednokrotnie - jak już pisaliśmy o tym - autor czarnej utopii ma również swoją własną wizję "wyspy szczęśliwej" i jest autorem utopii pozytywnej.

Podstawowe źródła utopii rosyjskiej są - w naszym przeświadczeniu - te same, co źródła każdej utopii. Można też znaleźć na gruncie rosyjskim przykłady wszystkich wymienionych rodzajów utopii. Jest jednak coś, co wyróżnia rosyjską myśl utopijną. Niemal każda utopia pozytywna "implikuje [...] wiarę" czy "iskierkę poważnego przekonania"⁴⁸ o istnieniu idealnego świata utopii i możliwości spełnienia się ideału, co pociąga za sobą niejednokrotnie dążenie do pozyskania zwolenników, nawracania innych na swoje wyznanie. W rosyjskiej myśli utopijnej przedstawione "możliwa" potraktowane jest z o wiele większą powagą, a wiara o charakterze religijnym czy świeckim (w urzeczywistnienie się królestwa Bożego na ziemi, w naród, lud, klasę, słuszny kierunek rozwoju, teorię, misję) jest bardziej głęboka. Wyraźniejsze w utopii rosyjskiej są roszczenia profetyczne - wiara, że wybrana jednostka, wybrany naród są powołani do odkrywania rzeczy niewidzialnych, głoszenia prawdy i zbawienia świata. Lud, a szczególnie lud (naród) rosyjski, posiadający całkowicie inne, od burżuazyjnych "obyczaje, zasady moralne, idee i pojęcia", posiada-

⁴⁷ J. T i s c h n e r, Labirynt...

⁴⁸ R. K u y e r, L'utopie...

jący to, co w człowieku "najdoskonalsze i najniekniejsze"⁴⁹, odznaczający się szczególnym poczuciem wspólnoty jest prorokiem i zbawcą (prorok-isceliciel) predestynowanym do zjednoczenia ludzkości, wyprowadzenia jej z królestwa mroku i zła i doprowadzenia do królestwa wolności, harmonijnego współżycia i szczęścia. Na tę cechę myśli rosyjskiej zwrócili uwagę niektórzy badacze, m. in. Mikołaj Bierdiajew⁵⁰. Zagadnienie wymaga jednak bardziej wnikliwej analizy.

Instytut
Filologii Rosyjskiej UŁ

Витольд Парневски

УТОПИЯ И АНТИУТОПИЯ (ГЕНЕЗИС, ИСТОЧНИКИ, ЦЕЛИ)

Настоящая статья посвящена проблематике генезиса и назначения утопии, которая понимается автором как определенный тип мышления, как метод построения иной, альтернативной действительности, социальной и метафизической. При таком понимании термина утопией позитивной будут, например, и "Город солнца" Т. Кампанеллы, и "Красная звезда" А. Богданова, а также надкосмическое царство чистых идей Платона и "мистическая реальность" В. Соловьева и А. Блока, антиутопией (или негативной утопией) - "Город без имени" В. Одоевского и "Мы" Е. Замятина. Автор отмечает, что во многих произведениях художественной литературы элементы утопии и антиутопии неразрывно связаны друг с другом, что в значительной мере затрудняет их однозначную классификацию. Во второй части статьи делается попытка указать главные источники утопизма и определить основные признаки социальных утопий и антиутопий, а также показать некоторые отличительные черты русского утопизма.

⁴⁹ A. I w a w z s z e n k o, Problem ludowości literatury, [w:] Współczesna teoria badań literackich za granicą, red. H. M a r k i e w i c z, t. 3, Kraków 1976, s. 218-248.

⁵⁰ М. Б и е р д и а ј е в, Russkaja...